

УДК 39:639.2(092)Ф.Баранов

Сергій Сіренко
(Київ)

МІСЦЕ ТРАДИЦІЙНОГО РИБАЛЬСТВА В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ПРОФЕСОРА ФЕДОРА БАРАНОВА

У статті розглянуто етнографічну спадщину професора Федора Баранова 1910–1930-х років; проаналізовано низку праць, пов'язаних із вивченням традиційного рибальства Каспійського басейну.

Ключові слова: Ф. Баранов, рибальство, знаряддя лову, способи лову.

В статье рассмотрено этнографическое наследие профессора Федора Баранова 1910–1930-х годов; сделан анализ ряда работ, связанных с изучением традиционного рыболовства Каспийского бассейна.

Ключевые слова: Ф. Баранов, рыболовство, орудия лова, способы ловли.

The article analyzes the 1910s–1930s ethnographic heritage of Prof. Fedor Baranov and reveals a number of works related to the study of traditional fishery of the Caspian Basin.

Keywords: F. Baranov, fishery, fishing tackle, fishing methods.

До визначних учених, які залишили помітний слід в історії науки, належить професор Федір Ілліч Баранов, засновник інженерної школи промислового рибальства, розробник теорії раціональної експлуатації рибних ресурсів з урахуванням природоохоронних факторів. На основі його вчення розроблено правила

регулювання риболовства, прийняті в усіх країнах світу. Професор Баранов перший запропонував емпіричні формули для розрахунку сил опору у воді сіткових полотен, що дало можливість успішно удосконалити та створювати нові знаряддя лову.

Мета статті – аналіз творчої спадщини Ф. Баранова 1910–1930-х років. Для до-

сягнення окресленої мети поставлено такі завдання: 1) виявити етнологічні відомості у працях ученого; 2) з'ясувати вплив термінологічного апарату, створеного професором Барановим на основі волзьких термінів; 3) простежити вплив на традиційну українську риболовну термінологію відповідної термінології Волзького басейну.

У пропонованій статті вперше здійснено спробу дослідження творчості вченого з етнологічного погляду. До сьогодні напрацювання Ф. Баранова розглядали як внесок у розвиток промислового рибальства [11–13]. Серед етнологів до його праць зверталися І. Браїм [10, с. 40–41] та С. Сіренко [14, с. 107] під час вивчення класифікацій рибальських знарядь лову.

Федір Баранов народився в м. Орлі 1 квітня 1886 року. Після закінчення гімназії (із золотою медаллю) у 1904 році вступив до політехнічного інституту на відділення кораблебудування. По закінченню навчання його залишили на здобуття професорського звання, а 1911 року він уже викладав курс «Теорія корабля». Цього самого року зацікавився рибальством. Навесні 1912 року вирушив в експедицію по р. Волга та вздовж узбережжя Каспійського моря. У 1915 році Ф. Баранова було призначено завідувачем кафедри техніки добувального промислу, якою він керував до 1959 року. Помер професор Баранов на 79 році життя – 1965 року [15].

Перші праці Ф. Баранова було опубліковано 1913 року в збірнику «Матеріали к познанію русского рыболовства». Джерельною базою статей є експедиційні матеріали, зібрані автором 1912 року, та інформація часопису «Весник рыбопромышленности». Зокрема, Федір Ілліч описав знаряддя лову, що їх використовували на початку минулого століття: неводи, самоловні й наживні гачкові снасті. На Волзі використовували неводи, що склалися з двох сіткових полотен («крила»), між якими розміщувався сітковий мішок («матня»). Розміри неводів різнилися залежно від місця лову (то́ня) [3, с. 6–7]. Для того, щоб вони відповідали умовам рельєфу річки взимку, проводили вимірювання дна [3, с. 7]. Існувало п'ять способів лову цим знаряддям:

1. Невід викидали і течія приносила його до берега, де й виїмали рибу.

Цей спосіб застосовували під час лову у протоках.

2. Другим способом користувалися у водоймах, де не було течії. Невід викидали із човна дугою, а потім обидва кінці тягнули до берега, де вибирали улов.

3. Ловля «розпорним» неводом. Так називається спосіб, коли рибу виїмають у човни посеред річки.

4. Зимова ловля, коли невід виставляють під льодом [3, с. 3, 39].

5. Ловля в «поволок». Одне «крило» тягнуть на одному березі, а друге – на іншому, перегородивши водойму [3, с. 38].

Також існувало декілька способів витягування неводів на берег: вручну, за допомогою кінської тягової сили або воротушами (великими барабанами). Описував Федір Ілліч і механічні тяги, однак тоді вони не набули поширення через недосконалість [3, с. 34–35].

Ловили рибу у дельті Волги і волокушами. Волокуша – це малий невід, який відрізнявся від звичайного будовою. Вона мала багато поплавків і мало грузил, що не дозволяло сітковому полотну торкатися дна водойми. Волокушою ловили оселедців [3, с. 37, 39].

У згаданому збірнику професор Баранов звертав увагу й на те, що невід був надзвичайно розповсюдженим знаряддям, незважаючи навіть на безліч обмежень щодо його використання [3, с. 3].

Самоловні гачкові снасті, на думку дослідника, є «загадковими» знаряддями, оскільки на перший погляд видається, що ними не можна піймати багато риби [3, с. 41]. Принцип їхньої дії полягає в тому, що у воді виставляють декілька рядів гострих гачків, які зачіпляють рибу. Ці гачки прив'язані повідками до довгої мотузки. Ф. Баранов зафіксував три види такого знаряддя: «грузовий», білужний та «шашковий». Перше закріплюють так, щоб гачки діставали дна, а друге – у верхньому шарі води, почепивши великі поплавки («балбери»). У «шашковий» снасті мотузку закріплюють на дні (тобто вона лежить), а повідки з гачками спливають, бо до них прив'язані маленькі поплавки («шашки»). Звідси й назва знаряддя. Його використовують у місцях із сильною течією, де не можна розмістити «грузову» снасть [3, с. 44, 57, 59].

Наживні гачкові снасті в 1910-х роках, як зафіксував Ф. Баранов, уже майже не

використовували. Особливістю цих знарядь є те, що на гачки чіпляють різноманітні насадки. Спочатку в Каспійському морі користувалися «живодною» снастю. Вона була дуже важкою, від чого гачки лягали на дно, а це було не дуже зручно. У 1900 році почали використовувати англійські гачки, завдяки чому знаряддя стало легшим і отримало назву «англійська» снасть. Нею досить успішно ловили білугу. Знаряддя для ловлі осетрів називалося «калада». Його розташовували в нижньому шарі води [3, с. 61].

У 1913 році Федір Ілліч описав і непромислово ловлю риби в дельті Волги, яка, на його думку, була б «поетичною, якби не комарі» [9, с. 6]. Така рибалка відбувалася навесні під час нересту. Сазанів ловили сандолею та «кругом» (знаряддя лову, схоже на сак). Сандоля складалася з двозубих вил, прикріплених на довгий дерев'яний держак. Цією снастю «били» рибу, тобто проколювали. Інколи траплялися випадки проколювання за один удар двох-трьох сазанів, але за уловом сандоля значно поступалася «кругу». Тому на початку ХХ ст. на Волзі її поступово витіснив «круг» [9, с. 5]. Він складався із сіткового мішка, прикріпленого до металевого обруча з держакком. Діаметр «круга» був близько метра, рідко робили більшими. Процес ловлі «кругом» полягав у тому, що рибак, помітивши «граючих» сазанів, тихенько підкрадався до них і накривав. Інший спосіб: рибалка ставав на проході, де пропливала риба, і накривав її. Цей варіант був можливий лише вранці (з 5 до 8 години), коли сазан здійснював міграцію [9, с. 5–6].

У 1914 році вийшла стаття Ф. Баранова про перелов, у якій він звертає увагу на масовий вилов риби, що призводить до зменшення рибних запасів у водоймах. Щоб зрозуміліше пояснити шкідливість масової ловлі професор вдався до порівняння рибного господарства з лісовим [8, с. 198]. Таке порівняння є досить ефективним, тому що зникнення дерев і повільний їх ріст людина бачить, а чисельність риби у водоймах – ні. Це у свою чергу формує хибне уявлення, що риби багато. У цій самій статті автор розповідає про появу в XIV ст. в Англії трала і наслідки його застосування [8, с. 199–200].

У 1920-х роках Ф. Баранов цікавився питанням регулювання рибальства, вивчав особливості промислу в різних країнах світу. У 1927–1928 роках він знову досліджував дельту Волги та Каспій, де йому вдалося механізувати процес витягання невода [15]. Усе це було використано в книгах, виданих у 1930-х роках. Саме в цих роках у рибальстві зародилися процеси «концентрації» (тобто індустріалізації та інтенсифікації). Це позначилося і на книгах Ф. Баранова. У 1933 році Федір Ілліч видав перший у світі підручник, присвячений рибальству, – «Техника промислового риболовства», за який 1935 року отримав звання доктора технічних наук. У цьому підручнику науковець подав власну класифікацію промислових рибальських знарядь лову за принципом дії. Зокрема, він поділив снасті на п'ять груп: 1) зяброві сітки; 2) знаряддя типу невода; 3) трали; 4) пастки; 5) гачкові знаряддя [6, с. 6]. Майже кожен групу дослідник описав в окремих монографіях.

Найрозповсюдженішим знаряддям лову були неводи. Ф. Баранов писав, що невід має вигляд рухомої сітки, яка оточує певну частину водойми, де скупчується риба [4, с. 3]. Висота сітки перевищує глибину водойми в місці лову. Зверху розміщуються поплавки, а вздовж нижньої частини – грузила. Посередині невода міститься сітковий мішок («матня»), до якого потрапляє риба. До кінців сітки кріпляться мотузки («урези»), за допомогою яких витягують знаряддя [4, с. 3]. Федір Ілліч звернув увагу також на довжину вічок, товщину ниток, будову й техніку виготовлення «матні». Крім того, він описав способи використання невода при ловлі з берега в озері, у морі та в річці.

На думку Ф. Баранова, гачкові знаряддя кращі за сіткові, тому що ними можна піймати велику рибу, до того ж їх зручно використовувати у водоймах із кам'яним дном [1, с. 2]. Професор Баранов, зокрема, описав будову і спосіб використання таких гачкових снастей, як вудочка, «дорожка», «ярус», «калада», самолов, «длінник», «шашкова снасть». Звернув увагу Федір Ілліч і на шкоду, що її заподіює використання самоловів. Лише половина риби, яка проходить через це знаряддя, залишається на гачках, а решта отримує великі рани, від яких

гине. Він закликав не використовувати самоловів [1, с. 39].

Ставні пастки Ф. Баранов класифікує на закриті та відкриті зверху. Останні поділяються на сіткові та несіткові [5]. Ця група, напевно, містить найбільшу кількість різновидів, адже кожний риболовний регіон має характерні лише для нього знаряддя лову. Так, у Чорному морі використовували «коти», «скіпасть», «завод», а в Азовському – «мишоловку». «Коти» за конструкцією є простими пастками, стінки яких виготовляють з очерету, мають форму лабіринту. Вони складаються з «крила» (направляє) і «бочки» (накопичується риба) [5, с. 9].

«Скіпасть» складається із сіткового мішка («казан»), підвішеного до закріплених на дні дерев'яних брусків («гундери»), та сіткових полотен: «крила» і «дороги», які направляють рибу до мішка. Усі бруски над водою з'єднані між собою у два ряди мотузками (верхня і нижня алавери). Мішок кріпиться до «гундерів» так, щоб три сторони виступали над рівнем води, а четверта берегова – ні. Місце з'єднання «казана» і «дороги» називається «порогом». Цією пасткою ловлять донну рибу. Під час руху вздовж берега вона наштовхується на крило. Після цього починає рухатись у море. Поступово по похилій «дорозі» піднімається до поверхні води, а потім, перейшовши «поріг», опускається на дно «казана». Рибалки вибирають рибу з мішка [5, с. 17–19].

«Завод» – це знаряддя, яким ловлять поверхневу рибу. За конструкцією воно подібне до «скіпасті», але без «дороги». Три кутові «гундери» зроблено у вигляді вишок. На їхніх вершинах розміщується майданчик для рибалок, які після потрапляння риби до пастки піднімають вхідну сітку [5, с. 20].

«Мишоловка» – це рибальське знаряддя, виготовлене із сітки. Складається з трьох «крил» та камери [5, с. 17]. За конструкцією воно схоже на ятір. Цим знаряддям почали ловити у 20-х роках ХХ ст.

Зяброві сітки за будовою є найпростішими й найдешевшими знаряддями. Називаються вони так, тому що риба заплутується в снасті зябрами. Професор Баранов подає нижньоволзьку будову цих сіток. Сіткове полотно («провяз») насаджується на «підбори». До верхньої час-

тини кріпляться поплавки («балбери»), а до нижньої – грузила («таши») [2, с. 6].

У 1936 році Ф. Баранов видав книгу «Что надо знать рыбаку-колхознику о механизации лова рыбы», де розповів про використання берегових та корабельних барабанів, механізми вибирання улову зі снастей [7].

Отже, праці Ф. Баранова 1910–1930-х років містять інформацію про традиційні знаряддя та способи лову. Одним з основних джерел для їх написання були польові матеріали, зібрані автором на Волзі та Каспійському морі. Це засвідчує, що виникнення інженерної науки промислового рибальства відбулося на основі традиційної риболовної культури різних народів, у тому числі й української. Досить цінною є його праця про ставні пастки, де описано чорноморські та азовські знаряддя. Саме із цих риболовних регіонів вони потрапляли до інших частин Радянського Союзу. Водночас експортувалася українська термінологія. У його праці «Ставные рыболовные ловушки» уперше згадано азовське знаряддя лову – «мишоловку», що виникла наприкінці 1920-х років, але, на жаль, її будову він детально не описав.

Професор Баранов є автором першого підручника з промислового рибальства, у якому було подано розроблений ученим термінологічний апарат промислового рибальства. Особливістю цієї термінології є уніфікація спільних термінів, що ґрунтується на назвах волзького регіону. Враховуючи те, що вона стала офіційною, волзькі терміни протягом другої половини ХХ ст. поширилися на територію України. Це відбувалося двома шляхами: через навчальні заклади та риболовну літературу. Про кількісне запозичення поки що говорити важко, оскільки це питання потребує ретельного дослідження. Крім відмінностей в українській та волзькій термінології, існують і спільні поняття, приміром: «балбер», «матня», «крило», «тoня».

Література

1. Баранов Ф. И. Крючковые рыболовные снасти / Федор Ильич Баранов. – М. ; Ленинград : КОИЗ, 1933. – 40 с.
2. Баранов Ф. И. Лов рыбы ставными жабрными сетями / Федор Ильич Баранов. – М. ; Ленинград : КОИЗ, 1935. – 55 с.

3. Баранов Ф. И. Материалы к познанию русского рыболовства. – С.Пб. : Типо-Литография «Якори», 1913. – Т. 2. – Вып. 4. – 65 с.

4. Баранов Ф. И. Неводной береговой лов / Федор Ильич Баранов. – М. ; Ленинград : КОИЗ, 1933. – 49 с.

5. Баранов Ф. И. Ставные рыболовные ловушки / Федор Ильич Баранов. – М. ; Ленинград : КОИЗ, 1933. – 48 с.

6. Баранов Ф. И. Техника промышленного рыболовства / Федор Ильич Баранов. – М. ; Ленинград : КОИЗ, 1933. – 474 с.

7. Баранов Ф. И. Что надо знать рыбаку-колхознику о механизации лова рыбы / Федор Ильич Баранов. – М. ; Ленинград : КОИЗ, 1936. – 52 с.

8. Баранов Ф. К вопросу о перелове / Ф. Баранов // Рыбопромышленная жизнь. – 1914. – № 15–16. – С. 198–200.

9. Баранов Ф. Лов игрового сазана в дельте р. Волги / Ф. Баранов // Рыбопромышленная жизнь. – 1913. – № 1–2. – С. 4–6.

10. Браім І. М. Рыбалоўства ў Беларусі (гісторыка-этнаграфічны нарыс) / І. М. Браім ;

рэд. М. Я. Грынблат. – Мінск : Наука і тэхніка, 1976. – 136 с.

11. Войниканис-Мирский В. Н. Основы промышленного рыболовства [учеб. пособ. для вузов] / Вендиман Николаевич Войниканис-Мирский. – М. : Пищевая промышленность, 1969. – 303 с.

12. Засосов А. В. Теоретические основы рыболовства / Александр Васильевич Засосов. – М. : Пищевая промышленность, 1970. – 292 с.

13. Лукашов В. Н. Устройство и эксплуатация орудий промышленного рыболовства / Виктор Никифорович Лукашов. – М. : Пищевая промышленность, 1972. – 368 с.

14. Сіренко С. До питання класифікації рибальських знарядь / Сергій Сіренко // Народна творчість та етнографія. – 2011. – № 1. – С. 106–117.

15. Федор Ильич Баранов [Электронный ресурс] / Калининградский государственный технический университет. – Режим доступа : http://www.klgtu.ru/ru/departments/fpr/prom-riba/baranov.php?phrase_id=394561.

SUMMARY

The article analyzes the 1910s–1930s ethnographic heritage of Prof. Fedor Baranov and reveals a number of works related to the study of traditional fishery of the Caspian Basin.

The author makes the following conclusions: while writing the works, as the main sources, F. Baranov has used the field materials collected by him on the Volga and the Caspian Sea. This corroborates that the origin of engineering of commercial fishery happened on the basis of traditional fishing culture of different nations, including the Ukrainians. His work on the fish traps describing the Black Sea and Azov Sea fishing gear is valuable enough. It is the piscatory regions from which this gear has been spreading to other parts of the Soviet Union, and simultaneously has been exported the Ukrainian fishing vocabulary. In his work *Fish Traps*, he first referred to a piece of Azov gear called *mousetrap*; however, unfortunately, he did not describe its structure in detail.

Prof. Baranov is the first author of a manual on commercial fishery, which included a terminological apparatus of commercial fishermen worked out by the scientist. The originality of this terminology was unification of common terms rested upon the names of the Volga Basin region. Taking into account that it has become official, so the Volga terms spread to the territory of Ukraine during the second half of the XXth century. This happened in two ways: through education in schools and piscatorial literature. It is still difficult to judge on quantitative loanwords because the issue requires a careful study.

Keywords: F. Baranov, fishery, fishing tackle, fishing methods.